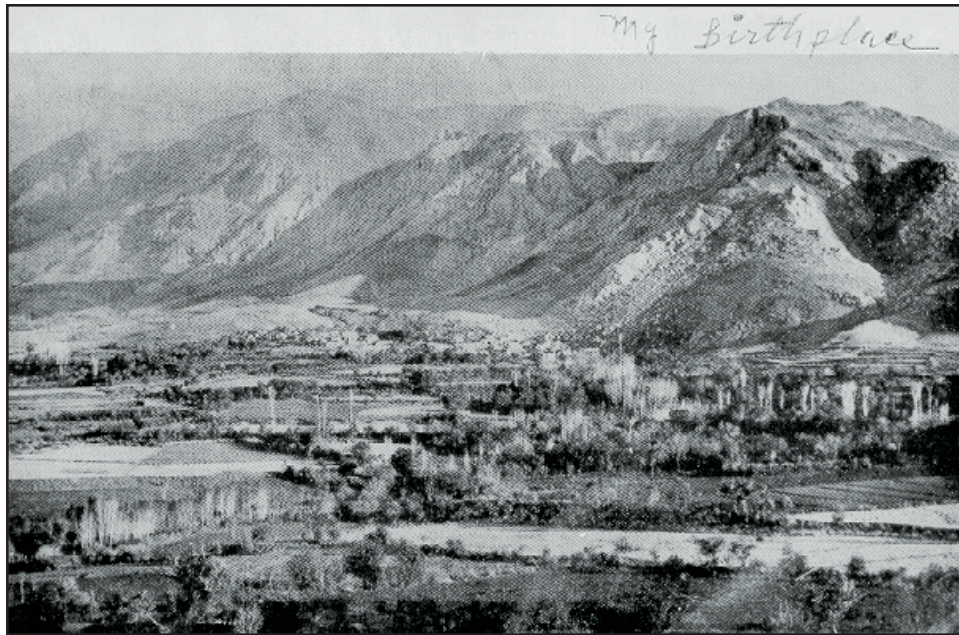

ԻԶՄԷ

ԾՆՆԴԱՎԱՅՐ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԵՒ ԵՂՍԱ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆՆԵՐՈՒ

==//==

Իջմէի ընդհանուր տեսարանը եւ Մաստառ լեռը, նկարուած 1934ին

ՄԵՐ ԳԻՒՂԸ

(ԻԶՄԷ)

Չեմ գիտեր ինչո՞ւ այս սոնական օրերուն միտքս ու երեւակայութիւնս թեւ ու թռիչք առնելով կը ճախրեն օդին մէջ ու երբեմն հազարաւոր մղոններով հեռու կ'երթան: Կրնամ ըսել թէ յաճախ իրենց հանգրուանը կ'ըլլայ մեր գիւղը:

Ահա այսօր կրկին երեւակայութիւնով կը փոխադրուիմ հոն, իմ ծննդավայրս: Աղբիւրին մօտենալով թաս մը ջուր կը խմեմ: Յոգնած, տառապած ջիղերս հանգստացնելու համար պաղ քարի մը վրայ կը նստիմ: Աստեղազարդ գիշեր է, լուսինը իր արծաթէ շողերը մաղեր է այդ անմահական ջուրին մակերեսին վրայ: Ուռիներն ու բարտիները երբեմն կը շարժին, անոնց դալար տերեւները մէկզմէկու զարնուելով ներդաշնակ նուազ մը կը ստեղծեն: Այս բոլորը կը լսեմ, կը հիանամ ու գիւղի այդ անմեղունակ ու անվերադարձ կեանքը կարծես վերստին կ'ապրիմ:

Գիւղացիք իրենց օրուան պարտականութիւններն ու աշխատանքները կատարելով, հոն տէներներուն վրայ հանգիստ հանգիստ կը ննջեն:

Օգոստոսի վերջին օրերն են, այգեկութքը ըրեր ու լմնցուցեր են, ոմանք խաղողը տուն բերելով զայն ճմլեր ու տեղաւորեր են տակառներու մէջ, իսկ ծոյլերը իրենց խաղողները այգիին հնձանին մէջ լեցուցած են այն մտքով թէ մնացած գործը վաղը կրնան լրացնել:

Անտեսանելի ուրուականի մը պէս պուրակէ պուրակ, ջաղացքէ ջաղացք, այգիէ այգի կը թափառիմ ու վերջապէս կը հասնիմ այգի մը, որուն տէրը ինձի անծանօթ կը թուի ըլլալ:

Ահա պատանի մը, հրացանը բռնած պահապան է կեցեր հնձանին մէջ դիզուած խաղողներուն, բայց այդ պատանին իր մինակութենէն դժգոհ՝ հրացանը իր ուսին կախելով աճապարանօք այգիէն կը հեռանայ: Զայն հետապնդելու որոշումով մը ես ալ այգիէն կը հեռանամ:

Խէղճ տղայ, արդեօք բա՞ն մը գուշակեց: Եթէ ան բան մը գուշակած չըլլար, ուրեմն ինչո՞ւ այդպէս անակնկալօրէն այգին կը թողուր եւ արագ արագ քայլերով գիւղը հասնելով՝ ժամուն դրան առջեւ կանգ կ'առնէր:

Թէեւ ժամուն դուռը ժիր մը կղպուած էր, բայց ան առանց վայրկեան մը կորսնցնելու իր գրպանէն բանալի մը հանելով ժամուն դուռը բացաւ ու ներս մտաւ: Լուսնի շողերը յատկապէս իրեն համար ժամուն փեղկերէն ներս սողոսկեր էին: Ժամուն ներքնամասը երկնային լոյսերով լուսաւորուած էր: Խորանին մօտենալով իր երեսը խաչակնքեց, Աւետարանի կողքը համբուրեց եւ քանի մը բառեր մրթմրթալով դուրս եկաւ եւ ժամուն դուռը նորէն կղպեց:

Պատանին հոգեկան տառապանքի մը ենթարկուած էր, միջոց ու դարման մը կը փնտռէր հոս հոն վազելով: Կարծես իր մտքին մէջ նոր լոյս մը, նոր գաղափար

մը ծագեցաւ, վազելով գնաց եւ լերան ասորոտը գտնուող տան պատին տակ կանգ առաւ եւ շատ մեղմ ձայնով մը սկսաւ երգել հետեւեալ երգը:

Տէներն ելեր պառկեր ես,
Յուշիկ, յուշիկ քներ ես,
Լուսնկան ծոցդ է մտեր,
Հոն անգից վարդ է գտեր:

Հեզիկ, Գազիկ իմ անգից,
Ելիր երթանք մեր էգից,
Մեր էգից խուղ եմ շիներ,
Մէջը օրրան եմ կապեր:

Էգից երթանք, քնացիր,
Տարտս պատմեմ իմացիր,
Սրտիկիս փուշ է մտեր,
Հոն խորունկ վէրք է բացեր:

Ա՛խ իմ աստղս լուսաբեր,
Սէրդ հոգիս է տաղեր,
Թէ այս տարտով ես մեռնիմ
Զիս թաղեցէք ձեր էգից:

Անգից աղջիկ աշկէկ եար,
Գիտեմ աշխարհն ինձ չեն տար,
Թէ որ քեզ ալ ինձ չտան,
Երթամ մտնեմ գերեզման:

Հեզիկ Գազիկ իմ անգից,
Ելիր երթանք մեր էգից,
Խաղող պտղենք միասին,
Գովենք Աստուած միասին:

Իր աշկէկ ետրը որ տէները պառկեր էր ու յուշիկ յուշիկ կը քնանար, լսեց իր սիրականին երգը, բայց սիրտը կը դողդղար, ի՞նչպէս ըներ որ անեցիներն չիմանային: Խոպոպներով բեռնաւորուած իր գլուխը վերմակին մէջէն դուրս հանելով իր շուրջը նայեցաւ ու տեսաւ որ բոլորն ալ անշարժ էին: Հապճեպով հագուեցաւ ու գնաց իրենց տան պատին տակ իր եարին միացաւ: Պատանին անոր ականջին այսպէս փսփսաց.— Էգից երթանք միասին, խաղող քաղենք միասին, պտղենք ուտենք միասին, գովենք Աստուած միասին: Ու անոնք միասին էգիստան գացին:

Աստուած օրհնէ, պսակէ ու պահպանէ աշխարհի բոլոր սիրող սրտերը:

Խ. Տ. Փ.

ԲԱՌԱՐԱՆ

աշկէկ = աղուոր
էգի = այգի

խուղ = հիւղակ
տէներ = տանիք

ԱՆԹԵՂՈՒԱԾ ԿԱՅԾԵՐ

ԻԶՄԷ

ԳԻՒՂԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Մանկութեանս օրերէն կը յիշեմ, հեթանոսական օրերէն մեզի ժառանգ թողուած մեր գիւղի եկեղեցին, որ կը կոչուէր Սուրբ Նիկողայոս կամ Սուրբ Նիկողոս: Այս եկեղեցին ընտանեկան նահանգի ամենահին եկեղեցիներէն մէկն էր, ամբողջութեամբ քարակերտ եւ առանց սիւնի, որ դարերով կանգուն մնացած էր: Սուրբ խորանը ժայռափոր էր, որուն սալաշատակին վրայ տասը մատնաչափ կլոր բացուածք մը կար, ուրկէ ջուր կ'առնէին մկրտութեան համար: Մեր աղբիւրի ջուրը խորանին տակէն դէպի դուրս կը սահէր: Յայտնի չէր թէ այդ յորդառատ ջուրին ալը ուր կը գտնուէր: Թերեւս կուգար լեռներէն, քանի որ գիւղը լեռներով պաշարուած ձորին մէջ կը գտնուէր:

Եկեղեցւոյ արեւմտեան պատի ստորաբաժինը, ուրկէ դուրս կը հոսէր յորդառատ ջուրը, կլայուած թաս մը կախուած էր, եւ գիւղացիք ու օտար այցելուներ խմելով այդ սառնորակ ջուրէն կ'օրհնէին այն սերունդը, որ այդ գեղեցիկ գաղափարը յղացած էր:

Գիւղացիներու կեանքի ու կենսունակութեան երակն էր այդ աղբիւրը: Եկեղեցիի կողքին կառուցուած էր Աղբըրտուն կոչուած լուացքի կեդրոն մը, ուր օճախներ կային եւ ամէն օր քանի մը ընտանիքներ իրենց հագուստեղէնները կը լուային: Գիւղին բոլոր էգ շուները հոն կը ցկնէին եւ իրենց գութիկները հոն կը մեծցնէին: Վերջապէս ըսենք թէ գիւղի անտէր շուները անտուն չէին:

Անդրադառնալով ջրաղացներուն, 13 ջրաղացներ կային ձորին մէջ, մէկը միւսէն հազիւ քառորդ մղոն հեռու, ուր թէ՛ գիւղին եւ թէ՛ մօտակայ գիւղերու ալիւրը, ծեծածը ու ձաւարը կը պատրաստուէին:

Ջրաղացներուն հոգի տայէն ետք, ջուրը կը սուրար ծարաւած դաշտերուն կեանք տալու: Իսկ ամէն Չորեքշաբթի ջուրին հոսանքը կը տրուէր այգեպաններուն ու պարտիզպաններուն, երբեմն ահռելի կռիւներու պատճառ դառնալով, ուր փայտի ու թիւերու հարուածները անխուսափելի կը դառնային:

Իջմէի բնակչութիւնը մօտ երկու հարիւր հայ ընտանիքներէ եւ հարիւրէն քիչ մ'աւելի թուրք ընտանիքներէ կը բաղկանար: Թուրքերու թաղերը գիւղի հրապարակէն հեռու էին: Գիւղին արհեստաւորները՝ քսան կօշկակար, սափրիչ, համետազործ, մսագործ, երկաթագործ, կլայագործ, թիթեղագործ, երկու պայտար, եւ նաեւ ուրիշներ բոլորն ալ հայեր էին: Կային նաեւ հայ նապարածառներ: Ամէն կօշկակար ունէր իր խաղախորդարանը կաշիներ պատրաստելու համար:

Իջմէ գիւղը իր շատ մը առաւելութիւններով գիւղաքաղաքի մը տպաւորութիւնը կը թողուր ամէնքին վրայ:

Վանքը՝ Ապտըլ Մսէ, Զարդարիչ կը գտնուէր եւ իջմէցիներուն ալ ուխտավայրն էր: Ամէն տարի Բարեկենդանի օրերուն բիւրաւոր ուխտաւորներ հոն կը հաւաքուէին: Զարդարիչ աւելի շատ թուրքեր կը բնակէին քան հայեր: Հազիւ թէ ութը կամ տասը տուն հայ ընտանիքներ կ'ապրէին հոն: Չենք անդրադառնար պատճառներուն:

Ապտըլ Մսէի ձեռքը ապակեայ տուփի մը մէջ ցուցադրուած կը մնար: Բոլոր ուխտաւորներն ալ կ'աղօթէին ու կը համբուրէին անոր գմուտած ձեռքը:

Վանքին արեւելեան կողմը Մաստառ լեռն իր ձիւնագագաթ կատարով կ'իշխէր Խարբերդի բոլոր գիւղերուն վրայ: Իսկ արեւմտեան կողմը Պառաւ Քար կոչուած լեռը կար:

Վանքը շրջապատուած էր ընկուզենիի հսկայ ծառերով եւ զանազան պտղածառերով: Ունէր ջրաւազան մը, որուն ջուրն էր սառնորակ ու մաքուր: Այդ աւազանին մէջ անչափահաս տղաք կը լողնային: Զրաւազան մ'ալ լեռան կողքը կը գտնուէր, ուր ուխտաւորներ կը հաւաքուէին ճաշի եւ զանազան խաղերու համար:

Վերադառնանք Իջմէ գիւղը: Արդէն վերեւ յիշեցինք թէ Իջմէն գիւղաքաղաք մըն էր: Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչը (միւտուրը) իր բոլոր պաշտօնեաներով գիւղին հրապարակին վրայ տուն մը գրաւած ու նստած էր: Շատ մը գիւղերու կագ ու կռիւներու դատավարութիւնը Իջմէի մէջ կը տեսնուէր, իսկ անյուծելիները կը ղրկուէին էլագիզ (Մագրէն):

Վարի Իջմէն վերի Իջմէն գալու համար Օսկիանենց ջրաղացի ճամբայով կուգան, ուր կը գտնուէր պզտիկ առու մը, որուն ջուրը հանքային էր եւ աղի: Քիչ անդին արօտավայր էր եւ շատ մը անկուտ թութի ծառեր կային:

Ամառուան եղանակին հեռաւոր գիւղերէ հայեր, քիւրտեր ու գնչուներ հոն կը հաւաքուէին եւ կողով ու մաղ կը գործէին եւ իջմէցիներուն կը վաճառէին:

Խարբերդէն եկողներ դեռ գիւղին սահմանը չհասած կը հանդիպէին ընդարձակ պարտէզի մը, զանազան պտղածառերով օժտուած: Կը պատմեն թէ այդ հսկայ պարտէզը անտէր ու անտիրական էր: Կը կարծուի թէ օտար գիւղերէ Իջմէ այցելողներու համար կը պահուէր, բայց անխնամ էր ու ձգուած իր բախտին:

Խ. Տ. Փ.

1913

Իջմէի Ա. Նիկողոս եկեղեցոյ մուտքին

Իջմէի Ս. Նիկողոս եկեղեցոյ խորանին տակէն բխող աղբիւրը
 (Մանուկ Գ. Ճիզմէնեան, «Խարբերդ եւ իր զաւակները», Ֆրեզնօ, Գալիֆորնիա,
 1955, էջ 83)

1953
Խորանին տակէն բխող աղբիւրը

ԻԶՄԷԻ ՄԵԾ ԱՂԲԻԻՐԸ

Գետ մը չէր ան ալ աղբիւր մը աննման
Գետի նման յորդառատ ու հեգասահ,
Սեպ լեռներու մութ խորքերէն կուգար ան,
Միշտ հնչելով մեղեդիներ հոգեհմայ:

Թէկուզ կուգար ծեր Մաստառի գագաթէն
Ուր թափնուած հրեշտակներ անհամար,
Տիւ ու գիշեր կը բաշխէին միշտ իրեն
Բիւր կաթիլներ երկնից սկէն անսպառ:

Ո՞ւր էր ակը, կամ իր սիրտը բարախուն,
Ոչ ոք գիտէր: Գուցէ բազում սերունդներ
Հագար անգամ հագար կերպով իմաստուն
Փորձեր էին գտնել անոր ակը ծեր:

Եւ դեռ ո՛չ ոք չէր իմացեր դիւթական
Մեծ աղբիւրին նախաբուրջ քայլն առաջին:
Թէ ո՞ր կէտէն կը սկսէր ան իր կածանն
Գաղտնիք մ'էր այդ: Ինքն էր գիւղին թագուհին:

Եւ ջուրն այդ կենդանարար, սառնորակ
Եկեղեցւոյ տանարին խոր անդունդէն
Կարկաչելով կուգար ի լոյս, ջի՛նջ, յստակ
Ինչպէս աղօթք մ'աստուածային շրթներէն:

Ու յարածամ հոն կը հսկէր վեհն Աստուած
Եկեղեցւոյ սուրբ տանարէն տիրաբար.
Հայ սուրբերն ալ ցայգէն միւնչեւ լուսարաց
Կ'օրհներգէին սահանքն անոր քիւրալար:

Կուգար հնչեղ գերթ նուագ մը հեշտածոր
Համայն գիւղը կը տարածէր յոյս ու կեանք.
Եւ այգիներն ու պուրակներն հեռաւոր
Կը պանունէր նոր հարսներու հանգունակ:

Եւ տասնեակ մը ջրաղացներ օրհնաբեր
Երախն իրենց լայնարաց ու տենդագին,
Կը սպասէին ոստիկն վրայ անհամբեր
Անոր անցքին ու հեշտալար կարկաչին:

Զերթ դշխոյ մը թեւատարած յար ազատ
Ան կը շտապէր մեր արտերուն ծարաւած.
Ու արտերն որպէս մայրեր հարազատ
Կ'ընդունէին գորովալիր, գրկաբաց:

Արծաթահոս Մեծ Աղբիւրը որուն մէջ
Մեր պապերուն պապերն ալ դեռ մանուկ՝
Մկրտունցան, լի հաւատով մը անշէջ . . .
Արդ գերի է ու կը սողայ գերթ ստրուկ:

Իցի՛ւ օր մը հայու հոգին յաղթապանծ
Ազատէ գայն իր գերութեան կապանքէն.
Որ աղօթող հայ շրթները պապակած
Կրկին ըմպեն կենսապարգեւ այդ ջուրէն:

ՄԱՍՏԱՌՑԻ ԼՕՐԻԿ

«Պայխար», Սեպտեմբեր 3, 1953

Մանուկ Գ. Ճիգմէնեան, «Խարբերդ եւ իր գաւակները», էջ 602

ԶՕՆ

Է՛հ դու՛մ գիւղիս լեռներ, ձորեր,
Սարեր, դաշտեր ու սուրբ վայրեր . . .
Դո՛ւ՛մ այգիներ ու պուրակներ
Զֆնաղ գիւղիս անմահ փառքեր:

Նաեւ գիւղիս ծաղկումն ու վեմն
Զեզմէ հեռու ձեզ է կ'երգեմ,
Յուշերգն այս ձեզ կը ձօնեմ
Ու տխրանեմ օրերս ամէն:

Եւ դո՛ւն, ո՛վ իմ անշու՛ք տնակ
Ու մանկութեանս բոյնն երկնատափ,
Ահա քեզի արդ կ'երկարեմ
Շիւղ մը անբեկ՝ մտքիս դաշտէն:

Եւ դո՛ւ՛մ, գիւղիս մեծ ու փոքրեր,
Դու՛մ երէկի նահատակներ . . .
Դու՛մ սուրբ գոհեր գագանութեան,
Թողէ՛ք հոգւովս ձեզ մօտեմալ
Ու գետեղեմ ծաղկեփունջն այս
Զեր անծանօթ շիրմին անհաս:

ԻԶՄԷ ԳԻՒՂԸ

ԵՐԷԿ

Մաստառի կողքին կար գիւղ մը չֆնաղ,
Ատենօք այնտեղ հայր կենսութախ,
Արհեստին փարած անդուլ կ'աշխատէր
Որ վաստակն մի՛շտ ըլլար օրհնարեր:

Գիւղը պերնաշու՛ք աղբիւր մը ունէր
Որն համայն գիւղին հեզ թագուհին էր.
Այդ հրաշք աղբիւրն ցերեկ թէ գիշեր
Ժամուն ընդերքէն լոյսին կը վազէր:

Զուրն այդ յամրաբալ կ'երթար աղբըրտուն
Ուր կը լոգնային կանայք սիրասուն:
Ուր մայր շուներն ալ գերդ պահակ արթուն
Անթարթ կ'հսկէին ծոյլ շնիկներուն:

Գիւղը կը պանծար իր կօշկարնոցով,
Պէս պէս խանութներ շարուած քով ի քով,
Արհեստաւորներ՝ աշկերտ թէ վարպետ
Յանախ մրցէին մէկգմէկու հետ:

Կային կրպակներ մանրավաճառի,
Ուրկէ գնէինք բաներ պիտանի:
Կար համետագործ մ'եւ մէկ հատ գգրար
Եւ դարբին մ'ալ որ գորտէն կը սոսկար:

Ունէր ջաղացներ ու ջաղացպաններ,
Պայտար մը նիհար, փռապան մը գէր:
Մի անագագործ, մի քանի հիւսնոց
Ուր մուրնն երբ յոգնէր կը դատէր սոցն:

Եւ կար սափրիչ մը անփոյթ ու վատոյժ,
Որ թէ՛ սափրիչ էր թէ՛ ատամնաբոյժ:
Թիթեղագործ մ'ալ ընդմիջտ բագմագրաղ
Որ գուր աղմուկէն չունէր պահ խաղաղ:

Անանապահներ առաւօտ կանուխ
Այծեր, ոչխարներ, սեւ, ներմակ ու թուխ,
Առաջնին խառնած կ'իջնէին շուկան
Ուր մսագործըն հոն էր անպայման:

Երբ այգուն ժամկոչն ժամատուն ելէր
Ու հնչեցնէր զանգն աւետարեր,
Հայն իսկոյն դէմքն իր կը խաչակնէր,
Կարծես ժամկոչն փրկիչ մը լինէր:

Ժամն է աղօթքի: Այդ աղօթասէր
Գիւղացիք հոգւով Աստուծոյ առընթեր
Ներդաշնակ ձայնով կ'աղերսեն առ Տէր
Խաղաղութիւն մը, որ տեւէ դարեր:

Այժըմ լոռեայն մտնենք ժողվարան,
Լսենք պերճախօս Զիթնեանն աննման.
Նա մի նշմարիտ ծառայ Յիսուսի
Միշտ թախանձագին հայուն կը խօսի:

Ժամն է ուսման. փոքրիկներն ահա
Կ'երթան վարժարան, ուր հոն է, ներկայ
Զգօն դասատուն — միտք մ'արեւաշող —
Նա որ կը բաշխէ հայ գիրն տող առ տող:

Գաշտերն ահա. հոն է արփաւէտ
Պատանի մ'առոյգ իր եզներուն հետ,
Անոնք անձանձիր եւ միասնաբար
Մարագ կը տանին ցորենն կենսաբար:

Մոնենք այգեստան. այգի մը ահա՝
Այս այգեպանին սիրտը կը խայտա՛յ,
Քանզի իրեն հետ անխոնջ կ'աշխատի
Կին մը ոսկեհեր, աստղով մը յղի:

Ահա լեռները. արդ բարձրանանք վեր,
Դիտենք Մաստառի կատարն պեհեր . . .
Կարծես արեգակն ֆակտին է թառեր
Ուր ազատ կ'ապրին անթիւ եղնիկներ:

Եւ ահա՛ Ծովքը. լո՛ւռ, լայնատարած,
Որուն խորքին մէջ սուրբ վանք մ'է թաղուած,
Ուր Շնորհալին սրբութեան մէջ այդ
Յար կը շողշողա՛յ գերդ հո՛ւր ֆառագայթ:

ԳԻՒՂԸ ԱՅՍՕՐ

Մաստառի ֆակատն սեւ ամպ մ'է ծածկեր,
Ա՛յ հոն չեն ապրի՛ր սիրուն եղնիկներ.
Լեռը տխուր է, լեռն է սգաւո՛ր
Եւ մօր մը նման կ'արտասուէ այսօր:

Թափուր է գիւղը, ժամն է ֆանդուա՛ծ,
Գիւղէն բացակայ է նոյնի՛սկ Աստուած:
Հոն չկայ ժամկոչ, եւ ո՛չ ալ զանգակ,
Գաղթե՛ր են հոնկէ տխակ ու սարեակ:

Խոպան է շուկան, տուներն աւերակ,
Հողէն կը բուսնի լոկ խոտ ու տատասկ.
Զկան մշակներ, ո՛չ ալ այգեպան,
Այլ հոն կը տիրէ թուրքը ցեղասպան:

ՄԱՍՏԱՌՑԻ ԼՕՐԻԿ

«Պայքար», Սեպտեմբեր 8, 1957

ԿԱՐՕՏԻ ԵՐԳ

Հայրենաբաղձ տարագիր հայրենակիցներուս

ՁՕՆ ԻՋՄԷ ԳԻՒՂԻՆ

Գիւղ իմ չֆնա՛ղ, գիւղ հայրենի,
Հոգիս տեսիլդ կարօտն ունի.
Կարօտ ունիմ մեծ աղբիւրի
Զուլալ ջուրին, մեր այգիի
Նուռին, քութին, քարմ ծիրանին
Եւ լեռներու գով գեփիւռին:

Գիւղ հայրենի, գիւղ անմա՛ն,
Կարօտ ունիմ մեր տան շունչին,
Անգին մօրս անուշ երգին
Եւ մեր ժամուն ծեր կոչնակի
Ղօղանջին ու հառաչանքին,
Գիւղ հայրենի, գիւղ անմա՛ն:

Գիւղ իմ չֆնա՛ղ, գիւղ հայրենի,
Ըսէ՛, նորէն արագիլներ
Կամ սարեկներ, ծիծեռնակներ
Ուրախ գուարթ այժմ ալ կ'երգե՞ն,
Մեր տան ֆիւէն կամ առընթեր
Փլած տան մը պատշգամէն:

Գիւղ իմ չֆնա՛ղ, գիւղ հայրենի,
Տե՛ս, կարօտէդ իմ պանդուխտի
Սիրտս կ'այրի ու կ'արիւնի:
Գիւղ հայրենի, գիւղ անմա՛ն,
Անարգրւած ու աւերուած
Գիւղ իմ անտէր:

«Պայֆար», 1981

ԻԶՄԷ ԵՒ ԶԱՐԴԱՐԻՉ ԳԻՒՂԵՐԸ

ԱՊՏՈՒԼ ՄՈՒՇԷԽԻ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՅՔԸ
ՄԱՍՏԱՌԻ ԼԵՌԸ, ԶԱԽԸԼ ԹԱԲԱՆ, ՏԱՎԱՅ ՊՕՅՆԻՆ

Գրեց՝ ՆԻԿՈՂՈՍ ՄԵԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Ստորեւ կուտանք հանգուցեալ Նիկողոս Մեծատուրեանի անտիպ յուշերէն այն գլուխը, ուր մանրամասնօրէն կը նկարագրուին Իջմէն եւ իր ժողովուրդը: Նիկողոս Մեծատուրեան մեռաւ քանի մը տարի առաջ Նիւ Պրիթընի մէջ, իր ամբողջ կեանքին ընթացքին միտալէ ետք Մեծ Եղեռնի իր սարսափելի յուշերուն կրակէն:

Մեր յաճախակի այցելութիւններուն ընթացքին վայելած ենք իր եւ իր կնոջ՝ Եղսայի, ինչպէս նաեւ իրենց զաւակներուն՝ Կարապետի (Չարլզ) եւ Յարութիւնի (Հերրի) սիրալիր ընդունելութիւնը:

Նիկողոս Մեծատուրեան զարմիկն էր Խաչատուր Փիլիպոսեանի կնոջ՝ Եղսայի:

Իր շահեկանութեան համար պահած ենք հեղինակին ինքնայատուկ ոճը եւ Խարբերդի բարբառը, զոր աւելի դիւրաւ հասկնալու համար տուած ենք բառարան մը էջ 19ի վրայ: Այս բառարանին համար օգտուած ենք Մանուկ Գ. Ծիզմէճեանի «Խարբերդ եւ իր զաւակները» հատորէն:

ՅԱԿՈՒ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Ապտուլ Մուշէխ այլազգի իշխանի մը մէկ հատիկ զաւակն էր: Մուշէխ անչափ սիրեց քրիստոնէութիւնը որ իր մօրը ըսաւ. «Ես քրիստոնէութիւնը պիտի ընդունիմ»: Մայրը աղաչեց, պաղատեց թէ մի՛ ըներ, հայրդ քեզ կը սպաննէ: Մուշէխ մօրը խօսքին մտիկ չըրաւ, գնաց քրիստոնէաներու մօտ: Անոնք գինքը մկրտեցին եւ ականջները ծակեցին եւ քրիստոնէական նշանով օղեր անցուցին ականջներուն: Մուշէխ երբ տուն եկաւ մայրը բարկացաւ եւ Մուշէխի գլուխը շալ մը կապեց որ հայրը չտեսնէ:

Երբ հայրը տուն եկաւ հարցուց թէ ո՞ւր է Մուշէխը, կանչեցէք որ հոս գայ: Երբ Մուշէխ գլուխը կապուած հօրը քով գնաց, հայրը կասկածաւ եւ շալը Մուշէխի գլուխէն քաշեց եւ տեսաւ որ Մուշէխ ականջները քրիստոնէական օղեր կախած է: Բարկացաւ, սուրը քաշեց, Մուշէխ սկսաւ փախչիլ: Վանքը չհասած աստեղ պզտիկ շէնք մը կայ, մէջը աղբուր մը կայ խոշոր քարէ փորուած աւազան մը կայ, հայերը, քուրտը իրենց հիւանդները հոս ջուրով կը լողցնեն, շատեր բուժուած են:

Աւանդութիւնը կ'ըսէ աստեղ Մուշէխի հայրը տղան սպաննեց, վերջը գղջաց ինք ալ քրիստոնէութիւնը ընդունեց ընտանեօք, անտեղ չընել տուաւ վանքը եւ իրեն ունեցած բոլոր կալուածները վանքին նուիրեց եւ տղուն ձեռքին մէկը

ըզմիւռսել տուաւ, արծաթէ տուփի մէջ դնել տուաւ վրան ապակիով որ առանց բանալու կրնաս տեսնել Մուշէխի ձեռքը:

Վանքը չհասած ձորէ մը վեր կ'ելլես, աստեղ տափակ տեղ մը կայ, պզտիկ գերեզման մը կայ, վրան մոխրագուն տաշուած քար մը դրուած է: Աւանդութիւնը կ'ըսէ Մուշէխ հոս թաղուած է:

Երբ Իջմէշն վանք երթալու ըլլաս Իջմէի Սուրբ Նիկողոս եկեղեցո աղբիւրէն պէտք է անցնիս դէպի Զարդարիչ: Աս Իջմէի աղբիւրը եկեղեցո խորանին տակէն կ'անցնի, հսկայ ջուրը անանկ շինուած է, եկեղեցո դասին մէջտեղը քարով սալատակուած է, մէջտեղէն կլորիկ ծակ մը ծակուած է, աստեղէն շղթայով աման մը վար կը կախեն մկրտութեան աստեն մկրտութեան աւազանի ջուրը ասկից կ'առնեն: Ջուրը եկեղեցո պատին տակէն դուրս կ'ելլէ, առաջը խոշոր աւազան մը կայ չորս կողմը սալատակուած, մէկ կողմը անանկ շինուած է որ երբ Իջմէցիք իրենց անասուններուն ջուր պիտի խմցնեն հոս կը բերեն եւ երբ անասունները աւազանին մէջ մտնեն կ'ուզեն որ ակին ջուրը խմեն, ջուրը անչափ զօրաւոր է որ գիրենք վար կը քշէ: Աս ջուրը տասներեկու ջաղացքներ իրարու ետեւ դարձնելէն ետք, Իջմէի այգիները, Իջմէի հսկայ դաշտը ջրէլէն վերջ մէկ ժամուայ ճամբայ երթալէն վերջ Եփրատ գետը կը թափի:

Նիկողոս Մեծաստորեան

Իջմէն շատ գեղեցիկ վայրի մը վրայ շինուած է, Մաստառ լեռան փէշերուն տակ: Գիւղին բնակչութեան մեծամասը հայ էր, միուսը թուրք: Թուրքերուն թաղը գատ էր: Իջմէցիք Խարբերդի անմէնէն կրթուած, հիւրասէր ժողովուրդն էին, ունէին երեք դպրոցներ՝ Բողոքական, Լուսաւորչական եւ աղջկանց դպրոցը:

1913ին Ամերիկայի Իջմէի Ուսումնասիրացի ջանքերով նոր վարժարան մը շինեցին եւ աս երեք դպրոցները միացուցին: Բայց աւա՛ղ, հագիւ տարի մը չանցած 1914 թուականին թուրք կառավարութիւնը գրաւեց աս շէնքը եւ գինուորական ոստիկանատան վերածեց:

Աս շէնքին մէջ Հապուսի գիւղի երեւելիները, տէրտէրն ալ հետերնին, երեք շաբաթ չարչարելէ վերջ Իջմէի մօտ ձորի մը մէջ սպաննեցին:

Երբ դէպի Զարդարիչի ճանքով վանք կ'երթաս, երբ Իջմէի աղբիւրը կ'անցնիս, ձախ կողմդ աղբրտունն է, աղբիւրի աւազանէն ծակ մը կայ, ասկից ջուրը շէնքին մէջ կուգայ եւ ուրիշ ծակէ մը դուրս կուգայ: Աստեղ տեղացի հայերը լուացքնին կ'ընեն:

Ժամանակին ինչպէս անմէն տեղ սառնարան չունէին, Իջմէցիք ճամուգ Այաղի՝ Մաստառ երթալու ճամբուն վրայ Պուզլուղ անունով քարայր մը կայ ամառը ասկից սառ կը բերեն, մինչեւ գիւղը գալու մեծամասը կը հալի, ուստի Իջմէցի հայերը անմէն տուն կուժերու մէջ մածունը, թանապուրը կը լեցնեն, բերանը կաշիէ շինուած սարեկ կ'ըսեն ասով պարտախին բերանը կը գոցեն եւ զօրաոր բարակ կապով կը կապեն որ ջուրը մէջը չէրթայ: Աս կուժերը երկու կողմը ծակ կոթ ունին: Բաւական զօրաւոր կապով աս կուժին կոթէն կ'անցընեն եւ կը տանին աղբիւրի աւազանի կողմերու քարերուն կը կապեն եւ ջուրին մէջ կը ձգեն: Ամառը աղբիւրին չորս կողմը հարիւրաւոր կուժեր շարուած են, անմէն մարդ իր կուժին տեղը գիտէր, երեկոյին երբ անմէն մարդ գործէն տուն կը վերադառնար տուն կը տանին այդ մածունը կամ թանը, թանապուրը: Եթէ

սառին մէջ պահեստ սառչափ պող չըլլար: Աս իջմէի ջուրը ձմեռը տաք կ'ըլլայ, ամառը պող:

Աս աղբրտունէն կ'անցնիս ձախ կողմը տասնեակ կօշկակարի խանութներ, աջ կողմը գլխու ջաղացը, նալպանտներու՝ ձիերու նալ գէնողներ, հաց եփելու Փուռունը, սրճարանը: Ասոնք անցնելէ ետք աջ կողմը թուրքերու գոռները, ապա Պատիճէնց, Հապօնց, Մըխսի Մարտիկէնց, Խըզլարէնց, Մալճանէնց, Տիւօնց պախճաներ՝ այգիներ, աջ կողմը կատիկը, Սուրբ Գրիգոր վանուց թախտը, թըզնոցը:

Աջ կողմէ դամբան երեքի կը բաժնուի, մէկը Զաղջըձոր կ'երթայ, եթէ Զաղջըձորի ճանբան դառնաս այգիներուն մէջէն կ'անցնիս, ձախ կողմը դամբայ մը կը բացուի, Մարտօնց այգիներէն քեզ կը տանի ակնիկ: Աս ակնիկը կը պատկանի Իջմէցի Տէր Գէորգէնց, աս հսկայ այգիներով, արտերով կալուածը ունի պող ճուրով բաւական մեծ աղբիւր մը, աղբիւրին առաջ շինուած է խոշոր աւազան մը քարէ պատերով, տասնըհինգ ոտք խորութեամբ: Աս տեղ Իջմէցիք լողալ կը վաժուին: Հակառակ Եփրատ գետը մօտ ըլլալուն ծնողներ կը թելադրեն ակնիկը լողալ, վարժուիսնը երբ Եփրատ երթաս չես խեղդուիր:

Երբ ոչ-Իջմէցի մը այլուր հանդիպի մէկու մը եւ ըսէ ես Իջմէն տեսած եմ, Իջմէցին դիմացիներն կը հարցնէ դու Իջմէի վանքը, ակնիկը, Եփրատը, ճամուզ Այաղին, Մաստառը տեսած ես. եթէ միակ Իջմէն տեսած ես, դուն Իջմէն չես տեսած:

Աջ կողմիդ ճանբան Զաղջըձորու այգիներէն, արտերէն քեզ կը տանի Զավուշ ջաղաց, Նարժոց այգիներուն առաջէն կ'անցնիս Իջմէ ջուրը, աստեղ պզտիկ աղբիւր մը կ'ելլէ, ջուրը աղի է եւ կը խորհիս իւղ կ'ելլէ ջուրին հետ:

Աս ջուրին վերի կողմը հսկայ տափարակ դաշտ մը կայ: Վերի կողմէն կ'անցնի Իջմէի աղբիւրի ջուրը, կ'երթայ դէպի վարի ջաղացները եւ վերջը Իջմէի դաշտերը դէպի Եփրատ: Աս ջուրը վարի Իջմէի մէջէն կ'անցնի կ'երթայ դաշտերը: Աս աղի աղբիւրին վերի կողմի դաշտը կանանչ դաշտ մըն է, եթէ դիտմամբ կանանչ ցանես ասպէս կանանչ չըլլար:

Սեպտեմբերի, Հոկտեմբերի ատենները լերան քուրտերը Շըխադուլէն, Ճառուլուկէն, Կանաֆիկէն, Քեզինէն կուզան աս վայրը: Աս գուղերու քուրտերը դարերէ ի վեր ծանր հիւանդ մը կ'ունենաննը, կը բերեն աս վայրը, Իջմէի պարտէզներէն վարունգ կը գնեն եւ հիւանդին կը կերցնեն եւ աս աղի աղբուրին ջուրը կը խմցնեն: Վրայի լաթերը կը հանեն մօրէ մերկ եւ աս կանանչին վրայ վերէն վար կը վազցնեն մինչեւ որ փորը քակէ: Երբ փորին աղտեղութիւնը դուրս գայ՝ կ'ըսեն ազատաւ: Եւ աս հիւանդը պարտական էր մօտի ջաղացպանին նուէր մը դրկել իր տանը բարեքներէն՝ կարագ կամ պանիր, երբեմն ոչխար մը որովհետեւ ջաղացպանը աս գործողութեան վարպետն էր:

Աս վայրը գալու համար ուրիշ ճանբայ մըն ալ կար: Իջմէի Սուրբ Նիկողոս եկեղեցօ ձախ կողմէն պախալի, պօյաճիներու, մսավաճառներու, երկաթագործներու խանութներէն կ'անցնիս մինչեւ Զաբանէց տունը Սուրբ Մինաս: Աստեղէն ճամբան երկուքի կը բաժնուի, աջ դէպի Նախըրտեղ, դէպի Կապան, Շըխաճի: Զախդ կ'իջնէ պարտէզ Տիլանձողլու կ'ելլէ հոս: Ասկից ճանբան կ'երթայ վարի Իջմէն:

Վարի Իջմէն երկու թաղի բաժնուած է: Աս գիւղին մեծ ընտանիքներն էին Թառուպողոսէնք, Միրիկանք, Կուրղօնք, Թաթիրօսէնք: Թառուպողոսէնց տունը շինուած էր երեք ճանբաներու մէկ կողմը, ձախէն արեւմուտք Հապուսի դէպի Խարբերդ, միուսը արեւելք Բալու, դէպի վեր վերի Իջմէ:

Թառուաօղոտսէնք շատ մեծ ընտանիք էին, քառասուն հոգի էին իր մշակներով, հովիւներով, ասոնք ունէին տունին կողմը շատ մեծ ախոռ մը, մանր ոչխարի գոմ մը, ախոռին մէջ ունէին գոմէշներ, մատակներ, կովեր, եզներ, ձիեր, ունէին ախոռ սագուսի մը:

Աս երեք ճանբաներէն անցորդները շատերը աս տունը կը գիշերէին, հոգ չէ թէ ինչ ազգի կը պատկանին, հայ, քուրտ, տարին տասնըերկու ամիս: Աս տանը առատութիւնը անհաւատալի է բացատրեալ նը, ասոնց ցորենի անպարնեղուն ցորենի բերքի հաշիւը չէին կրնար քեզի տալ, Իջմէի դաշտին կէսը ասոնց կը պատկանէր: Կալերու ատեն ասոնց կալերը երթաս դու քեզի կ'ըսես ասչափ ցորենի, գարիի, բայլայի, ոսպի շատ պաշարը ասոնք ո՞ւր պիտի դնեն, ո՞ւր պիտի ծախեն:

Տունը ունէր մէկ դորդայ մը, աստեղ պատերուն կողմը շարուած էր տասնըերկու ոտք բարձրութեամբ խոշոր կարասներ՝ մէջը սեւ ձըթով շէխուած, աս կարասները լեցուն էին գինիով: Աս կարասները երբ աշունը նոր գինին շինեն նը բերանը կը գոցեն եւ կը շէխեն օր օդ հառնէ, չը աւրուի: Ծնունդին տանտիկինը պզտիկ կարճ աղօթքով մը առաջի կարասին կը բանայ: Կարասիին կոմը պատէն երկու հատ երկայն կոթով դրուամէ շերեփներ կը կախեն, երթող գալողը հիւրը ազատ է ինչափ որ կ'ուզես խմէ:

Տունը մեծ տանտիկինին ձեռքն էր, առանց անոր հրամանին հարսները, աղջիկներ անոր խօսքէն դուրս չէին ելլեր, ասոնց տունը մտնողը առանց կերակրելու դուրս չէին ձգեր:

Երբ հարսանիք մը ասոնց դրան առաջէն անցնի հոգ չէ թուրք է, քուրտ է, հայ է, խոնջայ կը հանեն, խոշոր սինիներու վրայ ինչ ուտելիքներ, ինչ խմելիքներ, տաուլը գուռնան կը չալէ: Ասոնց տանը առաջ մեծ արտ մը կայ, աստեղ ձիարչաւ կ'ընեն, ձիերը կը խաղցնեն, իրարու օխ կը նետեն:

Վերի Իջմէցիք նուն ձեւով ձիարչաւ կ'ընեն: Իջմէցոց Բարկենտանի տէներնէ աղջիկներու, հարսներու պար բռնիլը տեսնաս, վիճկին այգիներու մէջ ուրախութիւննին տեսնաս, Իջմէցոց զատկուայ առթիւ զարգադարը տեսնաս, աս զարգադարը երիտասարդ տղաք Իջմէ ձորէն գեղեցիկ չորս ոտք երկարութեամբ փայտեր կը կտրեն, վրայի կեղեւը կը հանեն, գունազուն կը ներկեն, փայտին չորս կողմը վերէն վար կլորիկ կարմիր կապուտ դեղին գուններով ինչպէս կարմիր հակիթը կը կռվըցնեն: Նուն աս գեղեցիկ ներկուած փայտը մէկ ծայրը ժամուն քարէ աստիճանին վրայ, միուս մասն ալ ցածը՝ գրաւի կուգան թէ դուն իմ փայտս երկու երեք անգամ զարնելով չես կրնար կոտորել, կը սկսին մէկը միուսին զարնել: Աս օրը թուրքերը անկարելի է հայոց թաղը մտնան, կը վախնային թէ իրենց գլխուն կ'իջցնեն, ինչ որ ժամանակին պատահէր է:

Իջմէցոց Ծնունդը, Նոր Տարին տեսնես: Գօտէկախը տղաք, աղջիկներ տանիք կ'ելլեն, իրենց մէջքի գօտիները իրար կը կապեն երդեքէն վար կը կախեն եւ կը սկսին Ծնունդի երգեր երգել եւ ըսել. «Օվօր տայ երկինք, օվօր չիտայ դժոխք»: Տնեցիք անմէն տեսակ չոր պտուղ՝ ընկուզ, նուշ, պաստեղ, ըռոճիկ, չոր թութ, չամիչ, քամէ պզտիկ սալայի մէջ կը լեցնեն եւ գօտիէն կը կապէին, տղաքը վեր կը քաշէին: Աս սալաներ բոշաները կը շինեն կը ծախեն:

Ծնունդին, Նոր Տարին մայրերը երեկոյին պզտիկները կը լոգցնեն, նոր կօշիկներ, նոր լաթեր կը հագցնեն, ընտանեօք կէս գիշերին եկեղեցի կ'երթան: Առաւօտուն իրարու տուն կ'երթան, ՇինաՓոր Ծնունդ եւ Նոր Տարի կ'ըսեն իրարու: Աս օր անմէն Իջմէցու դուռը բաց պէտք է ըլլայ, տանտիկինը տունը կը կենայ գալողը հիւրասիրելու:

Իջմէցոց սեղաններու առատութիւնը տեսնես, սինիներու վրայ շարած են ընկուզ, նուշ, պաստերի, չամիչ, չոր ծիրան, չոր թութ, ծիրանէ, տանձէ, հէյվայէ քասմաներ, մարդոց համար գինի, օղի, մագայի համար պանիր, ձրթապտուղ, խտուտ, Մաստառէն բերուած բօճախ, գանպուր: Աս գանպուրը եւ բօճախը գարունը Մաստառ լերէն կը բերեն, այդը կը դնեն, շատ գեղեցիկ համով կ'ըլլայ:

1914ին երբ թուրքերը պատերազմի մէջ մտան, հայրս Պոլսէն հայերէն թերթ մը կ'առնէր, աս թերթէն պատերազմի մասին տեղեակ կ'ըլլայինք, բայց շուտով աս թերթը դադարեցուցին, ինչ կը դառնար չէինք գիտնալ: Արդէն առաջի օրէն գինորական տարիքի մէջի մինչեւ քառասունըհինգ տարեկանները հաւաքեցին տարին: Իջմէցիք նոր վարժարան մը շինած էին թուրք կառավարութիւնը գրաւեց, միտուրուղ եւ խարախօլի վերածեց: Առաջ երեք ոստիկան կար ոստիկանատան մէջ, աս թիւը բարձրացաւ տասնըհինգի: Վարի Իջմէն նոր եկեղեցի մը շինած էին, կառավարութիւնը գրաւեց գինորական անպարի վերածեց: Իջմէի բոլոր ջաղացները գիշեր ցորեկ կառավարութեան ցորենը պուրի կը վերածէին: Աս գուղէն կ'անցնէին բոլոր զօրաբանակները:

Մազրէէն Իջմէ քալելով վեց ժամուայ ճամբայ է, բոլոր բանակները աստեղ կ'անգստանային միուս օր գէպի Արզուրում կ'երթային: Հայրս վերի Իջմէի թաղականներէն մէկն էր, թուրքերը խօճապաշի, ազայ կ'ըսեն, թուրքերն ալ մխթար մը ունէին, ասոնք կառավարութեան կողմէ կ'ընտրուին, ասոնց յանձնուած էր գուղին անմէն կարգադրութիւն:

Երբ բանակ մը հոս պիտի գիշերէր, մուտուրը մխթարը, խօճապաշին եւ երկու ազաները կը կանչէր լուր կուտար թէ անպարէն ասչափ այլուր փուռը խրկեցէք:

Կառավարութիւնը հայոց բոլոր ոչխարները, եզները, ձիերը, էշերը, գոմէշները, սայլերը գրաւեց, աս սայլերուն հետ մշակ մըն ալ պէտք է խրկես որ անասուններուն, սայլին տէր ըլլայ, ասոնց գործն էր գինորին ուտելիք, ըռագմամթերք փոխադրել: Թուրքերը ասոր մէքարէ կ'ըսեն: Անգամ մը երբ ձիերդ տանեն ալ ետ գալու յուս չի գայ: Բոլոր գուղը մեծէն պզտիկ այ ու սարսափի մէջ, ոչ գիշեր կայ, ոչ ցորեկ, աս կ'ուզեն, ան կ'ուզեն, անմէնը խարա-գանի տակ, ժողուրդը չի գիտեր վերջաորութիւնը ուր պիտ յանգնի:

Նիւ Պրիթըն, Գընթիթէթ

ԲԱՌԱՐԱՆ

ակնիկ = աղբիւրի փոքրիկ ակ
բոշա = թափառական ցեղ, գնչու
գոռ, գոռներ = թուրքերու գերեզման
դորդայ = տանը բակը
Զարգարդար = Վարդավառ
թախտ = տախտակաշէն քնատեղ
թօղոց = թօղեցիներով հարուստ վայր
խոնջայ = կերակուրի սեղան
խտուտ = արեւը չորցուած մանր ձուկ
կալ = հացահատիկ կալսելու տեղ
կոմ = կողմ, կողմն ի վեր
նալ = պայտ

շէխուած, շէխել = ծեփուած, ծեփել
չալէ = նուագէ
պախճա = պարտէզ
սագու = նստատեղի, սատիր
սալայ = կլոր կողով
սարեկ = խոնցի բերանը կապուած
 Գօր կաշի
սինի = ափսէ
վիճկին = վիճակ, Համբարձման տօն
ֆուրուց = փուռ